

Muqimova Zohida Rasulovna,
O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va
folklori instituti yetakchi xodimi,
filologiya fanlari doktori (DSc)
E-mail: zohidamuqimova69@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20251686>

TOPISHMOQLAR – MILLIY TAFAKKUR IFODASI

Annotatsiya. Mazkur maqolada lingvomadaniy birlik sifatida topishmoqlarning milliy tafakkur, xalq madaniyati va qadriyatlarini ifodalashdagi o‘rni tadqiq etiladi. Topishmoqlarda o‘zbek xalqining obrazli tafakkuri, dunyoqarashi, turmush tarzi va ma’naviy mezonlari aks etishi misollar asosida tahlil qilingan. Shuningdek, maqolada topishmoqlarning metaforik tabiati, lingvomadaniy kodlar, antropomorfizm va qiyoslash vositasida olamning lisoniy manzarasini yaratish xususiyatlari yoritilgan. O‘zbek xalq topishmoqlarida dehqonchilik, maishiy hayot, tabiat hodisalari va inson faoliyatiga oid tushunchalarning milliy obrazlar orqali ifodalanishi xalqning madaniy tafakkuri bilan bog‘liq holda izohlangan. Tadqiqot natijasida topishmoqlar xalqning milliy xotirasi, qadriyatlari va estetik tafakkurini aks ettiruvchi muhim lingvomadaniy birlik ekanligi asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: olamning lisoniy manzarasi, antropomorfizm, lingvomadaniy kod, milliy tafakkur, topishmoq, chiston, metafora, qadriyat, obrazli tafakkur.

ЗАГАДКИ КАК ВЫРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО МЫШЛЕНИЯ

Аннотация. В данной статье загадки рассматриваются как лингвокультурологические единицы, отражающие национальное мышление, культуру и ценности народа. На основе примеров анализируются образное мышление узбекского народа, его мировоззрение, образ жизни и духовные критерии, выраженные в загадках. Освещаются метафорическая природа загадок, особенности создания языковой картины мира посредством лингвокультурных кодов, антропоморфизма и сравнений. Показано, что отражение в узбекских народных загадках понятий, связанных с земледелием, бытовой жизнью, природными явлениями и человеческой деятельностью, тесно связано с национальным культурным мышлением. В результате исследования обосновано, что загадки являются важной лингвокультурологической единицей, отражающей национальную память, ценности и эстетическое мышление народа.

Ключевые слова: языковая картина мира, антропоморфизм, лингвокультурный код, национальное мышление, загадка, чистон, метафора, ценность, образное мышление.

RIDDLES AS AN EXPRESSION OF NATIONAL THINKING

Abstract. This article examines riddles as linguocultural units reflecting national mentality, culture, and values of a people. Using examples from Uzbek folk riddles, the study analyzes figurative thinking, worldview, lifestyle, and spiritual values embodied in them. The article also highlights the metaphorical nature of riddles and their role in creating the linguistic picture of the world through anthropomorphism, linguocultural codes, and comparisons. Uzbek folk riddles related to agriculture, domestic life, natural phenomena, and human activity are interpreted as reflections of national cultural thinking. The study concludes that riddles serve as important linguocultural units representing the national memory, values, and aesthetic thinking of the Uzbek people.

Keywords: linguistic picture of the world, anthropomorphism, linguocultural code, national mentality, riddle, chiston, metaphor, value, figurative thinking.

Kirish. Topishmoqlar jamoaviy ijod mahsuli bo‘lib, aql-zakovat, zehn, fikr o‘tkirligini sinash quroli, idrokni, obrazli tasavvur qobiliyatini o‘stiruvchi aqlning charxi, ajdodlarimizning ruhiy olami, uning tarixiy o‘tmishini bilishning kalitidir. Topishmoqlarni “bilishning kaliti” deyishimizga yana bir asos shuki, ular insoniyatning bilishga bo‘lgan qiziqishlari sabab yaratilgan, shakllangan. Ularda o‘zi tegishli xalqning obrazli tafakkuri, madaniyati, milliy qadriyatlari yaqqol namoyon bo‘ladi.

Adabiyotlar tahlili. Topishmoqlar folklorshunoslik va tilshunoslikda muhim tadqiqot obyektlaridan biri hisoblanadi. Jahon va rus tilshunosligida ularning poetik, metaforik hamda lingvomadaniy xususiyatlari keng o‘rganilgan. Turkologiyada XX asrning 60–70-yillaridan boshlab qozoq, ozarbayjon va boshqa turkiy xalqlar topishmoqlarining til xususiyatlari tadqiq etilgan.

O‘zbek folklorshunosligida topishmoqlarni yig‘ish va tadqiq etishda G.Yunusov, H.Zarif, I.Orifiy, B.Karimov, Z.Husainova kabi olimlarning xizmatlari muhimdir. Ayniqsa, Z.Husainovanning “O‘zbek topishmoqlari” monografiyasi va “Topishmoqlar” to‘plami ushbu janrni tizimli o‘rganishda asosiy manbalardan hisoblanadi. O‘zbek tilshunosligida esa topishmoqlarning leksik-semantik va sintaktik xususiyatlari X.Abdurahmonov, M.N.Saitbayeva, J.X.Abdullayev hamda M.Saparniyazovalar tomonidan tadqiq qilingan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda lingvokulturologik, semantik-stilistik, tavsifiy va qiyosiy-tahliliy metodlardan foydalanildi. Topishmoqlardagi lingvomadaniy birliklar, metaforik obrazlar va milliy tafakkur ifodalari tahlil qilindi. Shuningdek, lingvomadaniy kodlarning xalq turmush tarzi va qadriyatlari bilan bog‘liqligi yoritildi hamda ayrim topishmoqlar boshqa turkiy xalqlar folklori bilan qiyoslandi.

Tahlil va natijalar. Ma’lumki, kishilarning, ayniqsa, yoshlarning har tomonlama yetuk bo‘lib shakllanishida bebaho durdona boyliklardan biri sanaluvchi topishmoqlarning o‘rni va ahamiyati beqiyos. Chunki ularda ma’naviy mezon hisoblanuvchi qadriyatlar o‘z tarannumini ko‘rsatadi. Aytish joizki, topishmoqlar ham tarbiya manbayi, ham qadriyatlarni aks ettiruvchi vositadir.

Jahon folklorshunosligida, turkiy folklorshunoslikda, jumladan, o‘zbek folklorshunosligida topishmoqlarning folklor janri sifatidagi o‘ziga xos xususiyatlari, voqelikni metaforik nutq vositasida ifoda etish tamoyillari, topishmoqlar tasnifi, struktur-semantik tabiati va badiiyati yuzasidan ko‘plab ilmiy tadqiqotlar yaratilgan[1.8-9]. Rus tilshunosligida topishmoq matnlarining lingvopoetik xususiyatlari, lingvomadaniy tahlillari masalalari keng yoritilgan[2].

Turkologiyada 60-yillarning oxiri, 70-yillarning boshiga kelib ayrim turkiy xalqlar topishmoqlarining til xususiyatlari yuzasidan tadqiqot ishlari qilingan. Jumladan, tilshunos olimlar J.Adambayeva, A.M.Nurgaliyeva, K.A.Nurgaliyevlar qozoq xalq topishmoqlarining til xususiyatlarini, G.Oxundova ozarbayjon xalq topishmoqlarining til xususiyatlarini tadqiq qilgan[3].

O‘zbek xalq topishmoqlarini to‘plash va nashr etish XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlangan. Shundan boshlab vaqtli matbuotda topishmoq janri haqida maqolalar e‘lon qilingan[4]. G.O.Yunusov, A.Nosirov, H.Zarif, I.Orifiy, B.Karimov, Z.Husainova, M.Jo‘rayeva kabi folklorshunos olimlar o‘zbek topishmoqlarini o‘rganishga salmoqli hissa qo‘shganlar. Ayniqsa, Z.Husainovanning o‘zbek xalq topishmoqlarini o‘rganish va nashr qilish borasida xizmatlari katta bo‘lgan. U xalq topishmoqlari haqidagi o‘nlab maqolalar va “O‘zbek topishmoqlari” (1966) monografiyasi muallifidir. 1981-yilda chop

etilgan topishmoqlarning mukammal nashri, ya'ni 2664 ta topishmoqni o'z ichiga olgan "Topishmoqlar" to'plami ham unga tegishlidir.

Odatda, topishmoqlar xalq hayotining hamma sohalarini egallagani bilan ham diqqatga sazovor. Maishiy hayotdagi, ijtimoiy muhitdagi munosabatlar topishmoq mavzularida o'z ifodasini topadi. Z.Husainova "Topishmoqlar" kitobidagi matnlarni tartiblashtirishda ularni yirik ikki guruhga ajratadi: "An'anaviy topishmoqlar" va "Yangi topishmoqlar". "Birinchi guruhda osmon, yer, suv; tabiat hodisalari, yil fasli va mavsum; odam, uning a'zolari va xislatlari – jami 21 mavzu jamlanadi. Yangi topishmoqlarda elektrotexnika, radiotexnika, maktab va o'quv qurollari – jami 9 mavzu jamlangan"[5.93-98]. Ma'lum bo'ladiki, topishmoqlarda aks etmagan mavzuning o'zi yo'q ekan.

O'zbek tilshunosligida ham o'zbek xalq topishmoqlari leksik-sintaktik jihatdan maxsus o'rganilgan[6]. Tilshunos olim X.Abdurahmonov topishmoqlarning ayrim til xususiyatlariga bag'ishlangan dastlabki fikrlarni, garchi maqollar bilan birga bo'lsa-da, boshlab berganligi e'tiborga loyiqdir[7].

Tilshunos olimlar M.N.Saitbayeva, J.X.Abdullayev, M.Saparniyazovalar topishmoqlarning leksik-semantik va sintaktik xususiyatlarini tadqiq etishga doir nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilishgan[8].

Topishmoqlarning til xususiyatlarini, xususan, ularning sintaktik xususiyatlarini yaxshi o'rganmay, topishmoqlarning mazmunini, o'ziga xosligini tushunish qiyin. Bu borada o'zbek tilshunosligida M.Saparniyazova "O'zbek xalq topishmoqlarining sintaktik-semantik xususiyatlari"[9] deb nomlangan nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan. Ushbu tadqiqotda o'zbek xalq topishmoqlarining sintaktik-semantik xususiyatlari batafsil yoritilgan.

O'zbek tilshunosligida o'zbek xalq topishmoqlari tarkibidagi lingvomadaniy kodlarning madaniy xususiyati tadqiq qilingan[10]. Galdagi vazifa esa o'zbek xalq topishmoqlarida ifodalangan qadriyatlarni, subyektiv munosabatni tadqiq qilishdir.

Ma'lumki, topishmoqlarda tasvir obykti yoki aytilmoqchi bo'lgan fikr yashirin tarzda beriladi. Topishmoq javobini topish uchun uning til xususiyatlarini, undagi obrazli metaforik ifodani anglamoq, tayanch vazifani bajarayotgan lingvomadaniy kodni "ochmoq" zarur. "Chunki topishmoq xalq og'zaki ijodining boshqa janrlaridan keskin farqli holda tasvir obyektini yoki aytilmoqchi bo'lgan fikrni aniq-ravshan, tushunarli qilib emas, imkoni boricha mavhum qilib, yashirib, xiralashtirib, odatdagidan butunlay boshqacha qilib tasvirlashga intiladi"[11].

O'zbek xalq topishmoqlarida o'zbekcha milliy tafakkur in'ikos topadi; o'zbek millati xarakteri, tabiati ifodalanadi, uning ijtimoiy hayoti va turmushining ayrim qirralari: dehqonchilik, polizchilik, uy yumushlari bilan bo'g'liq faoliyati yorqin aks etadi, eng asosiysi, ma'naviy mezon hisoblanuvchi qadriyatlar o'z bo'yini namoyon qiladi hamda ijtimoiy me'yorlarni o'zida muhrlaydi. Shu boisdan ham mazkur birliklarni aksiologik nuqtayi nazardan tadqiq etish muhim vazifalardan biri ekanligini ko'rsatadi.

"...obrazli tafakkur insoniyatning universal tafakkur shakli sanalishi bilan birga, muayyan xalqning adabiyoti, san'ati, maqol, ibora, turg'un o'xshatish, metafora, qarg'ish, duo va olqishlar, nutqiy etiketlar, topishmoqlar kabi lingvomadaniy birliklarida in'ikos etuvchi, xalqning mental o'ziga xosligini ifodalovchi hissiy-ruhiy tafakkur shaklidir"[12]. Ayniqsa, topishmoqlarda o'zi tegishli xalqning obrazli tafakkuri yaqqol namoyon bo'ladi. "Biz topishmoqlarning yaratilishi, uning obrazlari ko'pgina hollarda mifologiya, qadimiy hayot tarzi bilan bog'liqligiga ishonamiz. Ajoyib istioralar, yorqin qiyoslashlar, obrazli ifodalar bilan jilolangan o'zbek topishmoqlari qadimiy quyoshli o'zbek yerining jozibasi va o'ziga xosligini tasvirlabgina qolmay, folklor asarlari silsilasida ulkan estetik qimmatini bilan xalq ma'naviy

dunyosi taraqqiyotining xazinasini sifatida bizning kunlarimizda ham jamiyatimiz yaxlit madaniy hayotining muhim tarmog‘i bo‘lib qolmoqda”[13].

Ta’kidlash joizki, topishmoqlar olamning lisoniy manzarasini yaratish usullari bilan boshqa barqaror birliklardan alohida ajralib turadi. Ularda antropomorfizm, lingvomadaniy kodlarning rang-barangligi, qiyoslash va metaforiklik yuqori darajada amal qiladi. Jumladan, *Oq dalada qora uru’g‘ (Yozuv); Oqdir dalasi, Qoradir urug‘i. Qo‘l bilan ekiladi, Til bilan o‘riladi (Kitob); Ko‘rinishi go‘yo olmos, O‘t-olovga chiday olmas (Muz); Ko‘kda supra ochildi, Uni yerga sochildi (Qor); Egri-bugri tuyalar, Bir-biriga suyalar, Qotib turar yil sayin, Bag‘rida xazina, sir (Tog‘); Tariqday kichkina xol. Gapni tugatar darhol (Nuqta)* topishmoqlarida o‘zgacha ifoda aks etgan.

“Topishmoqda narsa yoki hodisa boshqa narsa yoki hodisaga o‘xshatish, o‘zaro qiyoslash, taqqoslash orqali gavdalantirilishi ayon. Unda til sohiblarining olamni idrok etishidagi milliy o‘ziga xoslik yaqqol ko‘zga tashlanadi. Jumladan, *Ko‘k ko‘ylakka G‘o‘za yoydim (Osmon, yulduzlar)* topishmog‘ida osmon ko‘k ko‘ylakka, yulduzlar g‘o‘zaga o‘xshatilib gavdalantirilgan bo‘lsa, *Ustidagi ko‘ylagi, Xuddi qog‘ozga o‘xshar. To‘g‘rasang, jahli chiqib, ko‘zingni darrov yoshlar (Piyoz)* topishmog‘ida yashiringan narsaning, ya’ni piyozning ko‘rinishi, alohida belgisi qiyoslangan”[14.72].

O‘zbek tilida javobida anor va uning donachalari yashiringan *Kichkina dekcha, ichi to‘la mixcha (Anor); Bir hujra, Bir hujraning ichida hujra, Qirq hujraning ichida mullabachchalar (Anor va uning donachalari)* topishmoqlari bor. Ma’lumki, tojik xalqi qozonni “deg” deb ataydi; dekcha esa kichik qozonni bildiradi. *Dekcha* so‘zi *deg* so‘ziga *-cha* kichraytirish qo‘shimchasini qo‘shish orqali hosil bo‘lgan. Assimilyatsiya hodisasi sabab *degcha* so‘zi *dekcha* tarzida qo‘llanilib, kichkina qozon *dekcha* deb yuritila boshlagan. *Kichkina dekcha, ichi to‘la mixcha* topishmog‘idagi *dekcha* so‘zi ham kichik qozonni bildirib, u anorning badiiy ifodasidir. Ushbu topishmoqda anorning dumaloqlik shakli dekchaga tashbeh qilingan.

Bir hujra,

Bir hujraning ichida hujra,

Qirq hujraning ichida mullabachchalar (Anor va uning donachalari) topishmog‘ida anor va uning oq mayin parda bilan o‘ralgan qismlari *hujra* makon lingvomadaniy kodi bilan, anor mevasi donalari *mullabachchalar* antropomorf lingvomadaniy kod orqali yorqin tasvirlangan. Bu topishmoq o‘zbek mumtoz adabiyotining o‘tkir qalam sohibasi Uvaysiyning anor haqidagi mashhur “Ul na gumbazdur, eshig-u tuynugidin yo‘q nishon, Necha gulgunpo‘sh qizlar manzil aylabdur, makon? Sindirib gumbazni, qizlar holidin olsam xabar, Yuzlariga parda tortig‘liq turarlar bag‘ri qon! (Anor)[15] chistonini yodga soladi. Bunda anorning dumaloqligi gumbazga o‘xshatilgan; *gumbaz* so‘zi lingvomadaniy kod vazifasini bajarib kelgan. Bundan ko‘rinadiki, o‘zbek tili lingvomadaniy kodlari o‘zbekona milliy tafakkurning in’ikosi bo‘lib, o‘zida o‘zbek xalqi madaniyatini yaqqol ifodalaydi.

Xulosa. O‘zbek tili barqaror birliklar, jumladan, o‘zbek xalq topishmoqlari o‘zbek xalqi tafakkurining in’ikosi sifatida xalqning milliy-obrazli tafakkuri, dunyoqarashi va milliy qadriyatlarini aks ettiruvchi olamning o‘zbekcha lisoniy manzarasini yuzaga keltirishda asosiy vositalardandir.

Topishmoqlar aqlini charxlash, fikr o‘tkirligini sinash quroli hamda ajdodlarimizning milliy tafakkuri, milliy madaniyatini bilish kalitidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Qarang: Жўраева М.Ю. Ўзбек халқ топишмоқларининг генезиси: Филол. фан. б-ча фалсафа д-ри. –Тошкент, 2017. – Б. 8-9.
2. Топоров В.Н. Из наблюдений над загадкой // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Загадка как текст. Т.1. – М.: Индрик, 1994. – С.10-117. (– 270 с);
3. https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=31859.
4. Адамбаева Ж.Д. Литературно-стилистические и языковые особенности казахских загадок: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1966;
5. Qarang: Хусаинова З. Топишмоқларнинг тарихи асослари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2013. – №5. – Б. 93-98.
6. Хусаинова З. Топишмоқларнинг тарихи асослари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2013. – №5. – Б. 93-98.
7. Акрамов Т. Топишмоқларнинг баъзи синтактик хусусиятлари ҳақида / Ўзбек тилининг лексик-грамматик хусусиятлари. Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент., 1981. – Б. 86-90;
8. Абдурахмонов Х. Ўзбек халқ оғзаки ижоди асарларининг синтактик хусусиятлари бўйича кузатишлар. – Тошкент: Фан, 1964.
9. Саитбаева М.Н. Именное сказуемое в узбекских народных загадках: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Ташкент, 1984;
10. Сапарниязова М. Ўзбек халқ топишмоқларининг синтактик- семантик хусусиятлари: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2005. – Б.126.
11. Muqimova Z. Lingvomadaniy kodlarning olamning lisoniy manzarasidagi o‘rni (o‘zbek tili barqaror birliklari misolida): Monografiya. –Toshkent: Bookmany print nashriyoti, 2024. – 216 b.
12. Сапарниязова М. Ко‘rsatilgan dissertatsiya. – Б.15.
13. Аҳмедова Н. Образли тафаккур ва ўзбек болалар нутқи: Филол. фан. б-ча фалсафа доктори ...дисс. автореф. – Тошкент, 2021. –Б.14.
14. Ўзбек халқ топишмоқлари / www.ziyouz.com кутубхонаси
15. Muqimova Z.Lingvomadaniy kodlarning olamning lisoniy manzarasidagi o‘rni (o‘zbek tili barqaror birliklari misolida): Monografiya. –Toshkent: Bookmany print nashriyoti, 2024. – В.72.